

Олександр Вільчинський, кандидат наук із соціальних комунікацій
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Україна

ТРИ ЕТАПИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ В ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ЗМІН 1990-1991 РОКІВ НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ “ВІЛЬНЕ ЖИТТЯ”

Oleksandr Vilchynskyi, PhD in Social Communications
Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ukraine

THREE STAGES OF TRANSFORMATION MEDIA IN TERNOPIL REGION IN THE PERIOD OF SOCIAL CHANGES OF 1990-1991 ON THE EXAMPLE OF THE NEWSPAPER “VILNE ZYTTJA”

The article deals with three stages of transformation of newspaper “Vilne Zyttja” in the period of social changes of 1990-1991 that look like evolutionary processes with some controversy and drama. Each preliminary stage is advisable to consider being the basis for the next one. Such continuity ensured that only in a few years Ternopil press has successfully overcome reliance on the entire Communist Party and achieved real freedom of speech, which our press enjoys today. The consequences of this progress manifested not only in the fundamental change of status, external signs and of the subject of publications, but also, to some extent, affected the language of newspaper articles.

Keywords: decommunization, thematic transformation, outer transformation, inner transformation.

Демократичний рух у Західній Україні, у тому числі й на Тернопільщині, починаючи з 1989 р., а особливо у 1990-1991 рр., все більше набирає національного забарвлення. Перебудова з її відносною демократизацією і пом'якшенням політичного клімату стала живильним середовищем для пробудження національного духу, для визрівання умов, які забезпечували реалізацію прагнень народів до самостійності і незалежності. Це не могло не знайти свого вираження і в тогочасних друкованих ЗМІ.

У 1990 році у межах Тернопільської області видавалося дві обласні газети “Вільне життя” (орган обкому Компартії України (КПУ) та обласної ради), “Ровесник” (орган обкому Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ), новостворені міська газета “Тернопіль вечірній” (березень 1990 р.) – орган міському КПУ і міської ради та обласна газета “Відродження” (жовтень 1990 р.) – видання обласної ради, 16 районних газет, а також кілька багатотиражок, органів парткомів великих підприємств та інформаційно-рекламне видання “Тернопільський Вісник”. Отож, перший етап декомунізації можна означити як тематична трансформація, тобто, починаючи десь від середини 1986 року (після Чорнобильської катастрофи) поява на газетних шпальтах нових, раніше замовчуваних тем і проблем. Але якщо у 1986 році це була переважно екологічна тематика, пізніше краєзнавча й історична, що стосувалася, так званих, “білих плям” в історії, то на межі 1989-1990 років це вже була тематика національно визвольних змагань, репресованої греко-католицької церкви, заборонених при радянській владі історичних постатей. У 1990 році, залишаючись органами компартійних комітетів (за винятком “Тернополя вечірнього”, що рішенням сесії Тернопільської міської ради позбувся компартійного співзасновництва у липні) тернопільська преса уже вільно висвітлювала теми актуальної політичної боротьби, даючи висловитися представникам не лише компартії, а й національно-демократичних сил. Тенденцією того часу також було зростання критичних публікацій, спрямованих проти рішень влади та її виконавських структур.

Метою цієї статті є прослідкувати етапи декомунізації преси в період суспільних змін 1990-1991 років на прикладі газети “Вільне життя”.

Актуальність дослідження зумовлена: по-перше, важливістю вивчення особливостей декомунізації друкованих ЗМІ для глибшого розуміння проблем і стану української преси сьогодні; по-друге, відсутністю системних досліджень на цю тематику та багатовимірністю й неоднозначністю процесу декомунізації ЗМІ у посттоталітарних та постколоніальних суспільствах Східної Європи; по-третє, феноменом газети “Вільне життя”, яка на відміну від обласних газет, органів обкомів КПУ, інших двох галицьких областей України – львівської “Вільної України” та івано-франківської “Прикарпатської правди” – не лише не припинила вихід після проголошення Україною незалежності (1991 р), а й стала незалежним, успішним виданням.

На наш погляд, витoki феномену “Вільне життя” беруть початок у трьох етапах трансформації видання, що почалися ще у другій половині 1980-х. Поштовх трансформаційним процесам у пресі надала, з одного боку, оголошена в СРСР у 1985 році “перебудова”, з іншого – катастрофа на Чорнобильській АЕС, що, окрім іншого, викликала невдоволення частини українського суспільства рівнем тогочасних засобів масової інформації (ЗМІ). Під впливом якісно нової суспільно-політичної ситуації в мережі друкованих ЗМІ наприкінці 1980-х рр. розпочалися позитивні зміни. Передусім вони стосувалися “внутрішнього насичення” газет і журналів, на сторінках яких почали з’являтися нові рубрики та незвичні для минулих часів “живі” матеріали, присвячені актуальним проблемам. Упродовж 1985-1987 рр. простежується зростання кількості критичних публікацій, що підтверджує й котент-аналіз.

Застосувавши цей метод, при якому не лише кількісний підрахунок дає підстави зробити об’єктивні висновки щодо спрямованості матеріалів за кількістю уживань одиниць аналізу, а також “внаслідок вивчення того, чи трапляється і в якому контексті важлива, оригінальна категорія взагалі” [91, с.140], можемо прослідкувати динаміку зростання критичних публікацій у ВЖ впродовж 1985-1987 рр. Фіксуючи заголовки, в яких присутній критичний контент (категорія – “проблема”), і частоту вживання яких у газеті впродовж якогось терміну легко підрахувати, ми отримали наступні результати:

- жовтень-грудень 1985 р. – 38 публікацій;
- жовтень-грудень 1986 р. – 93 публікації;
- жовтень-грудень 1987 р. – 157 публікацій.

Проте в перші роки проголошеної зверху “перебудови” й політики “гласності”, починаючи із весни 1985-го і до початку 1989-го, публікації офіційної преси в Україні, в тому числі на Тернопільщині, не виходили за межі компартійної риторики і стосувалися лише окремих недоліків у економічній сфері.

Прикладом неоперативності, консервативності друкованих ЗМІ зазначеного періоду є висвітлення на сторінках тернопільських газет трагічної події – аварії на Чорнобильській АЕС. Як відомо, аварія сталася у ніч на 26 квітня 1986 року, а перша згадка про неї у “Вільному житті” опубліковано лише 9 травня “До подій на Чорнобильській АЕС”. До того ж це був передрук матеріалу ТАРС за підписом “У прес-центрі МЗС СРСР” (№ 91). Загалом упродовж першого етапу трансформації преси інформація про аварію на Чорнобильській АЕС у газеті “Вільне життя” подається дозовано із характерною риторикою применшення наслідків катастрофи, в окремих публікаціях наголошується на “підривному характері діяльності деяких західних радіоголосів у намаганнях очорнити Радянський Союз, грубо ігноруючи факти” (№ 91).

Аварія на Чорнобильській АЕС і пізніші події, пов’язані з усуванням її наслідків, сколихнувши суспільну свідомість в усій Україні, у тому числі й на Тернопільщині, пожвавили інтерес до екологічної, природоохоронної тематики. І все ж у перші роки після проголошення політики гласності зрушення у системі друкованих ЗМІ відбувалися досить мляво.

Криза партійної диктатури спричинила кризу, хоч і повільну, інституції цензури. У країні почав розвиватися потужний рух за утвердження права суспільства на свободу слова. Розпочата наприкінці 1987 р. нова хвиля реабілітації жертв політичних репресій, призупинення дії статті 70 (про антирадянську агітацію) та статті 190/1 (про сприяння антирадянській агітації) створили позитивний ґрунт для виникнення на теренах СРСР передвісників багатопартійності – активних громадських рухів. Іще влітку 1988 р. нечисленні неформальні товариства й організації в Україні робили тільки перші кроки в напрямку самоорганізації. Вже наступного року український рух став масовою суспільно-політичною силою.

Розгортання нового етапу демократизації в Україні пов’язане із виникненням у Києві за аналогом Народних фронтів республік Прибалтії – Народного Руху України. Спочатку він

називався Народний Рух України за перебудову і був створений за участі відомих в Україні діячів культури – письменників, учених та ін.

Після виборів до Верховної Ради 1989 р. й особливо після березневих 1990 р. виборів до місцевих рад усіх рівнів у суспільстві все виразніше проявляються ознаки реальної демократії, прагнення до утвердження плюралізму думок. “Гра була прихованою, але сторони прекрасно розуміли, до чого йдеться. Тому ініціатори лукавили, приховуючи за обтічною, перебудовною фразеологією справжню, хоч і потаємну мету, у якій навіть собі боязко було признатися, – мету здобуття Україною самостійності...”¹

Переломним у плані реального початку тематичної трансформації стало висвітлення подій 30 липня 1989 р. і для газети “Вільне життя”. Багатотисячний несанкціонований мітинг, що відбувся того дня у Тернополі, виявився настільки потужним інформаційним приводом, що його неможливо було проігнорувати навіть консервативному компартійному виданню, яким була тоді газета. Проте, на відміну від деяких інших обласних видань, зокрема львівської “Вільної України”, “Вільне життя” у перших публікаціях про організовані національно-демократичними силами акції не зайняла однозначно негативної позиції. Так, про події 30 липня газета відгукнулася добіркою листів, мабуть, організованих редакцією, в яких був не лише осуд, а й намагання знайти відповіді на питання, чому так відбулося (№ 153).

У номері за 12 серпня 1989 р. “Вільне життя” уперше вміщує матеріал про жертви сталінських репресій – спогади колишнього політв’язня Г. Барана “У зв’язку з відміною смертної кари” (№ 155), які газета друкує з продовженням. У номері за 13 серпня публікує інтерв’ю Г. Садовської з одним із організаторів панахиди, що 30 липня переросла у несанкціонований мітинг, – письменником М. Левицьким “Уроки історії: що беремо для себе?” (№ 156). У цій публікації ВЖ під новою рубрикою “Діалоги” вперше оприлюднює відмінний від офіційного погляд на події. Водночас її супроводжує добірка листів “З редакційної пошти” із нагадуванням “Ще раз про події 30 липня в Тернополі”, у яких подана однозначно негативна оцінка того, що відбувалося під час панахиди й мітингу, у який вона переросла. Так, автор одного із листів В. Дулиш пише: “Деякі політизовані неформальні об’єднання та рухи, галасуючи повсюдно про сталінські репресії, повністю замовчують, а то й виправдовують терор, який чинили українські буржуазні націоналісти під жовто-блакитним прапором і тризубом... Перебудову нам здійснювати не під жовто-блакитними прапорами і не з націоналістичними гаслами” (№ 156). Натомість у інтерв’ю М. Левицького читаємо: “Не забуваймо, рух, який потім переріс в бандерівський, мельниківський та інші рухи, почався задовго до 1939 року... Він тоді був патріотичний рух. І його теж треба оцінювати не з одного боку. Тут були і патріоти, які потім опинилися в сталінських катівнях... З окупантами билися й ті, кого ми називаємо нині бандерівцями” (№ 156).

Наприкінці публікації подано зауваги “Від редакції”, де простежується намагання зайняти нейтральну позицію, вгамувати пристрасті: “Хочеться вірити, що після емоційних, нерідко перебільшених то в один, то в інший бік оцінок громадянської панахиди, настав час зважених уроків. Бо тут справді є над чим задуматись” (№ 156).

У вересні 1989 р. на міському Співочому полі знову відбувається мітинг національно-демократичних сил і ВЖ відгукується на нього одразу двома публікаціями: “За демократичний закон про вибори” і “Мітинг на Співочому полі...” (№ 171). У жовтні під рубрикою “Меморіал” газета продовжує публікацію матеріалів про безневинно репресованих сталінським режимом – “За відсутністю складу злочину” (№ 208).

Отже, можна стверджувати, що від серпня 1989 р. “Вільне життя” більш-менш систематично починає висвітлювати принаймні дві теми, які свідчать про початок тематичної трансформації у цьому виданні. Це репрезентують публікації, викликані акціями громадських організацій та рухів національно-демократичного спрямування, а також матеріали (здебільшого спогади самих постраждалих) про сталінські репресії.

Загалом газета “Вільне життя” у цей період стає відкритішою, змістово і формально більш розмаїтою, розширюється діапазон тем і рубрик у ній, хоча і з помітними пересторогами, починають висвітлюватися “білі плями” минулого. Однак те, що газета залишалася органом обкому компартії на першому й другому етапах, помітно стримувало трансформаційні процеси. З іншого боку,

¹ Карпенко, В. (2004). *На крутому повороті. Газета “Вечірній Київ”: від перестройки до незалежності*. Київ: Нора Друк, 17.

високий тираж видання, близько 130 000 примірників (1989 р.), засвідчує про те, що, незважаючи на компартійну риторику частини публікацій, газета все-таки намагалася відповідати запитам своїх читачів і була того типу виданням, яке відомий дослідник періодичної преси І. Павлюк називає “народним часописом краю”¹.

“Вільне життя” повільно, але впевнено звільняється від пут довголітньої заскорузлості, газета висвітлює як місцеві новини, так і події в Україні, в інших республіках СРСР, а також за кордоном. І хоч видання перенасичене офіційними матеріалами компартійних органів, видання публікує багато читачьких листів, все частіше з’являються фейлетони, що висміюють негативні прояви радянської дійсності, газета намагається осучаснити стиль, з’являються нові клішовані рубрики.

При контент-аналізі публікацій, віднісши раніше забороні або замовчувані теми до таких умовних категорій як “екологія”, “білі плями історії”, “суспільно-політична криза”, “духовність, українська мова”, впродовж 1989-1990 рр. на прикладі газети “Вільне життя” простежуємо об’єктивні висновки щодо спрямованості матеріалів за кількістю уживань одиниць аналізу. Так, у ході аналізу матеріалів (близько 700 публікацій), встановлено, що порівняно із жовтнем-груднем 1989 р., у відповідний період 1990 р. відбулося значне зростання (майже втричі) кількості публікацій згаданих умовних категорій, особливо таких, як “білі плями історії”, “суспільно-політична криза” (див. таблицю).

Значний вплив на тематичному трансформацію “Вільного життя” мала атмосфера певної змагальності, конкурентності у боротьбі за читача щодо публікацій на раніше заборонену або замовчувану тематику, що склалася між друкованими ЗМІ Тернопільщини наприкінці 1980-х – напочатку 1990-х років. Спершу між “Вільним життям” і “Ровесником”, а з 1990 року додалися ще новостворені “Тернопіль вечірній” і “Відродження”. Оскільки у читачького загалу був великий запит на вільне слово, щодо заборонених або замовчуваних раніше тем, то “Вільне життя”, аби зберегти тираж, змушене було задовільняти цей читачький попит. Нова інформаційна епоха зумовлює “нові виклики і нову суспільну відповідальність”².

У 1990-1991 рр. трансформаційні процеси значно поживляються, охоплюючи всю без винятку пресу Тернопільщини. Під впливом суспільно-політичних змін динаміка перетворень, спрямованих на утвердження нової тематики, зміну змісту газетних публікацій, розширення їх жанрових меж, помітно зростає. Газети висвітлюють передусім суперечливі питання суспільного буття, залучаючи читача до пошуку відповідей на них.

Перетворення у кожному із друкованих ЗМІ Тернопільщини 1990-1991 рр., як і в розглянутій попередній період, відзначалися певними особливостями. На відміну від кінця 1980-х, на які припадає лише етап тематичної трансформації, для 1990-1991 рр. характерні всі три перетворювальні етапи. Однак, якщо у таких газетах, як “Вільне життя” і “Ровесник”, із огляду на те, що за статусом вони були офіційними виданнями компартійних органів, процеси трансформації розгорталися повільніше і більш-менш синхронно, то у новоствореній (березень 1990 р.) газеті “Тернопіль вечірній” перетворення, які стосувалися всіх трьох етапів, здійснювалися найбільш динамічно. Поясненням цього є те, що газета була виданням Тернопільської міської ради, де після виборів (березень 1990 року), більшість складала депутати від Народного Руху України. Отож, у “Вільному житті”, порівняно із “Тернополем вечірнім”, період тематичної трансформації був значно тривалішим. Цей етап, розпочавшись на межі 1986 і 1987 р., тривав упродовж 1988 р. і завершився аж у серпні 1990 р., коли зі зміною логотипу розпочинається етап зовнішньотрансформаційних перетворень.

Першим проявом зовнішньотрансформаційних перетворень у “Вільному житті”, починаючи із числа за 26 серпня 1990 р., є оновлення логотипу газети – зникає означення “Орган Тернопільського обласного комітету Комуністичної партії України і обласної ради народних депутатів”, а натомість з’являється інше – “Громадсько-політична газета Тернопілля”. Водночас із логотипу також зникає зображення ордена “Знак пошани” з аббревіатурою “СРСР”.

У редакційній статті “До нашого читача: сьогоднішнього і майбутнього”, що вийшла у цьому ж номері “Вільного життя” і була присвячена вказаним змінам, зокрема, зазначено: “Яка політична й економічна мотивація таких змін? Вступив у дію Закон про пресу, а з 1 серпня відмінено цензуру.

¹ Павлюк, І. (2003). Офіційна, незалежна, партійна преса Волині 1990-х рр. як одна з мікромоделей архетипів національної журналістики. *Українська періодика: історія і сучасність*. Львів, 191.

² Петрів, Т.І. (2003). *Інформаційні процеси в контексті глобалізації*. Київ: Грамота, 3.

Реальністю стали нова політична структура, плюралізм, багатопартійність... Прагнемо створити газету широкого спектру, а для цього – знайомити читачів з розмаїттям думок, поглядів, з позиціями інших політичних організацій” (№ 164).

Це можна вважати початком зовнішньотрансформаційних перетворень, які, вочевидь, були викликані бажанням компартії в умовах проголошеного курсу на демократизацію і гласність приховати свій вплив на видання. Можливо, компартія хотіла зіграти на випередження, прибравши “архаїчну” вивіску, і далі проводити свою політику, але вже не настільки відверто, нав’язливо. І хоча вказані зміни відразу впадали в око (вони, власне, були на це й розраховані), проте насправді такі перетворення варто вважати лише косметичними, бо фактично газета й надалі залишалася виданням обкому компартії. Правда, тепер про це йшлося дрібним шрифтом у вихідних відомостях на останній шпальті: “Видавці – Тернопільський обком компартії України і Тернопільська Рада народних депутатів”. Тут також зазначалося, що “Газета друкується у видавництві “Збруч Тернопільського обкому компартії України”. Очевидний зовнішній характер трансформаційних процесів, адже реальна “незалежність газети, до якої прагнемо” (як проголошено у редакційній статті “До нашого читача...”), залишалася не реалізованою. Хоча загальна тенденція здійснюваних перетворень стосувалася саме цього напрямку.

Як уже зазначалося, разом із зовнішньотрансформаційними змінами триває й процес тематичної трансформації. Наприклад, з’являються публікації, викликані повторними вибори народного депутата СРСР по Збаразькому виборчому округу № 517, які розширюють поле політичного дискурсу. ВЖ знайомить своїх читачів із кандидатами у народні депутати, а серед них – і з громадським діячем, письменником, одним із лідерів Крайової організації Народного Руху за перебудову Г. Петруком-Попиком (майбутнім депутатом Верховної Ради СРСР). Газета публікує інтерв’ю з ним під більш ніж промовистим заголовком “Незалежності нема альтернативи...” (№ 205).

Водночас продовжуються і зовнішньотрансформаційні процеси. У газеті за 30 жовтня (№ 209) вихідні відомості, що у “Вільному житті” публікуються на останній шпальті, зазнають чергових змін. Замість означення, що видавцями газети є Тернопільський обком компартії України і Тернопільська рада народних депутатів, з’являється інше, а саме: “Видавці: трудовий колектив газети “Вільне життя” та обком Компартії України”. Проте і в цьому випадку, хоча трудовий колектив редакції і поставлено на перше місце, вплив компартії на видання, зважаючи на те, що більшість журналістів самі були членами цієї партії, не можна недооцінювати. На нашу думку, це може свідчити лише про кризу компартійної ідеології, подальші намагання керівництва компартії шукати більш витончені шляхи впливу на громадську думку. Зауважимо, що цей етап у газеті “Вільне життя” тривав аж до кінця серпня 1991 р., коли після провалу так званого “ГКЧП” Верховна Рада України проголосила Акт про державну незалежність і відсторонення компартії від влади, у тому числі позбавила її власності на видання й поліграфічні підприємства.

27 серпня 1991 р. газета вийшла із гаслом над усією першою шпальтою: “Із самостійністю, Україно!” та повідомленням: “Видавець – трудовий колектив газети “Вільне життя” (№ 159). У вихідних відомостях зникає згадка про обком компартії і як видавця, і як власника видавництва “Збруч”, де друкується газета. Це можна вважати початком третього етапу перетворень газети із органу обкому компартії у незалежне громадсько-політичне видання, яким “Вільне життя” є й сьогодні. На наш погляд, до свого незалежного статусу газета була підготовлена і зовнішньотрансформаційними змінами, і, головне, роками тематичної трансформації. І тому, наприклад, публікація у колишньому виданні обкому компартії під рубрикою “Свідчать документи” матеріалу під заголовком “ЦК КППС і ЦК КПУ причетні до перевороту” (№ 160) не виглядає несподіванкою. Після ознайомлення з матеріалами, опублікованими упродовж цих років, може скластися враження, що газета поступово, еволюційним шляхом, готувала читача до свого незалежного статусу, хоча, на нашу думку, це лише сприятливий для газети збіг обставин. Газеті навіть не довелося міняти основних рубрик. Як “до”, так і “після” внутрішньотрансформаційних перетворень і реальної зміни статусу видання, вони залишилися такими ж. До найпопулярніших із них належали: “Порушуємо проблему”, “Про це говорять”, “Світ нашої духовності”, “Рядок з біографії краю”, “Із листів одного дня”, “За листом до редакції”, “Тернопільська тернова колючка” та ін. Хоча після 27 серпня 1991 р. постійно з’являються і нові рубрики, як-от: “Українська національна школа”, “Читали? Сторінками газет і журналів”, жіноча сторінка “Калина”. Дві останні наявні у газеті й у наші дні.

Загалом, якщо йдеться про видання обкомів компартії на Західній Україні, то приклад вдалої трансформації тернопільського “Вільного життя” є швидше винятком, ніж закономірністю. У цьому переконують приклади львівської “Вільної України” та івано-франківської “Прикарпатської правди”, які після проголошення Україною незалежності так і не знайшли свого місця у системі друкованих ЗМІ, що формувалася, і невдовзі припинили своє існування.

Загалом усі три етапи трансформації “Вільного життя” у досліджений період виглядають як еволюційні процеси, які, проте, не позбавлені певних протиріч та драматизму. Кожний попередній етап доцільно вважати базою для наступного. Така наступність забезпечила те, що всього за кілька років дослідженим друкованим ЗМІ вдалося успішно подолати цілковиту залежність від компартійного диктату й досягти справжньої свободи слова, якою наша преса користується й сьогодні. Наслідки цього поступу виявлялися не тільки в докорінній зміні статусу, зовнішніх ознак, тематики видань, але й певним чином впливали на мову газетних публікацій.

References:

---

1. Karpenko, V. (2004). *Na krutomu povoroti. Gazeta “Vechirnij Kyiv”: vid perestrojky do nezaleznosti* [On a steep turn. The newspaper "Evening Kiev": From Perestroika to Independence]. Kyiv, Nora Druk, 17 [in Ukrainian].
2. Pavlyuk, I. (2003). Oficijna, nezalezna, partijna presa Volyni 1990-h rr. jak odna z mikromodelej arhetyviv nacionalnoyi zurnalistyky [The official, independent, party press of Volyn in 1990 as one of the micro-models of archetypes of national journalism.]. *Ukrayinska periodyka: istoriya I suchasnist*. Lviv [Ukrainian periodicals: history and modernity.], 191 [in Ukrainian].
3. Petriv, T.I. (2003). Informacijni procesy v konteksti globalizacij [Informational processes in the context of globalization]. Kyiv, Gramota, 3 [in Ukrainian].